DOI: 10.21030/anyp.2012.3.10

Nádor Orsolya

Szépe Györgyről – Szépe Györgytől – Szépe Györgynek

Búcsúzóul
(1931–2012)

(Fotó: Tóth Szergej)

Nyelvésznemzedékek köszönhetik pályájukat Szépe György professzor úrnak, aki hosszú betegség után 2012. szeptember 12-én hunyt el Budapesten. A Nyelvtudományi Intézet honlapján és a Pécsi Tudományegyetem Signum csoportjának fórumán számos személyes hangvételű és a Tanár Úr tudományos szerepét középpontba helyező visszaemlékezés jelent meg. Ezeket végigolvasva egy sokoldalú nyelvtudós, művelt, több nyelvben és kultúrában, sok nemzetközi munkacsoportban is otthonosan mozgó tudományszervező, a tanítványait önzetlenül segítő tanár alakja rajzolódik ki.

Szépe György minden területét jól ismerte, és sok ágát művelte is mind az általános, mind az alkalmazott nyelvészetnek, mind pedig a nyelvtudomány történetének. Hitte, vallotta és hirdette ezek összetartozását, és tanítványaitól is elvárta, hogy az emberiség kincsét, a nyelvet a maga teljességében akarják megismerni. Diáknemzedékek adták át egymásnak a történeteket arról, hogy mi mindent tudott, hányféle területen volt tájékozott, ki mindenkit ismert személyesen. (Akit lehetett, meg is hívott vendég előadónak a pécsi egyetemre.) Elég csak a születésnapjaira összeállított kötetekbe belelapozni, kik írtak neki köszöntésül tanulmányokat, és hányféle területről – merthogy a hazai és külföldi kollégák, tanítványok serege öt vaskos kötetet is megtöltött a 65., a 70. és végül a 80. születésnapja alkalmából. Először Terts István szerkesztésében a kétkötetes *Nyelv, nyelvész, társadalom* (1996) jelent meg, majd közvetlen pécsi kollégái, Andor József, Szűcs Tibor és Terts István állítottak össze egy 1403 oldalas emlékkönyvet *Színes eszmék nem alszanak…* címmel (2001), végül 2011-ben Kárpáti Eszter, Nádor Orsolya és Szűcs Tibor a – Szépe György ötlete nyomán létrejött – *Hungarológia Évkönyv 12*. kötetének több mint harminc írásával köszöntötték a nyolcvanéves Mestert.

Az *Anyanyelv-pedagógia* virtuális lapjain búcsúzóul azokból a ma is tanulságos gondolataiból válogatunk, amelyeket esetenként évtizedekkel ezelőtt fogalmazott meg az anyanyelvről, az oktatásról, a nyelvpolitika anyanyelvi vonatkozásairól. E rövid emlékezés alkalmával három nagyobb témakörből idézzük fel a Tanár úr gondolatait: anyanyelv-pedagógiai, majd nyelvpolitikai, végül a kisebbségi anyanyelvvel kapcsolatos írásainak a tükrében.

Az oktatási rendszer és az anyanyelv

Közel negyven évvel ezelőtt jelent meg Szépe György szerkesztésében *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért* című kötet (1974), amelyet rövidesen – ma már szinte elképzelhetetlen módon – egy második kiadás (1979) követett, majd 1981-ben a boltokba került a folytatás is *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai* címmel. Nyelvészek és más tudományterületek (matematika, pszichológia, irodalomtudomány, filozófia, zenetudomány, műszaki tudományok) képviselői mondták el véleményüket arról, hogy hol és hogyan kellene változtatni az anyanyelvi kultúra közvetítésén annak érdekében, hogy a magyar nyelvközösség tagjai fokozatosan a legszélesebb nyelvi kompetenciák birtokába juthassanak szóban és írásban, általános és szaknyelvi megnyilatkozásaik területén egyaránt. A háttérben a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának csoportja dolgozott Szende Aladár vezetésével. Ennek a nyelvstratégiai munkacsoportnak a tagja volt Hernádi Sándorral, Takács Etellel és Temesi Mihállyal együtt Szépe György is. Ma is tanulságosak a szerkesztői előszóban olvasható gondolatok az anyanyelvi nevelésnek az oktatási folyamat egészében betöltött kulcsszerepéről, az iskolai mindennapok gyakorlatára lefordítva arról, hogy az anyanyelvi nevelés nem kizárólag a magyartanár feladata: „Az anyanyelvi oktatás nem vita tárgya. Ennek nemcsak az az oka, hogy a nyelvnek sajátos: nagyon sokféle módon a személyiségbe, a műveltségbe gyökerező jellege van. Fontosabb ennél az, hogy maga az anyanyelv is koordináló, sőt bizonyos fokig integráló eszköz az oktatás és a nevelés egészében. Minden tantárgynak – akár külön-külön tanítják, akár többet egybehangolva – szükségszerűen van nyelvi vonatkozása. Ez nem szorítkozik a szakszókincsre és fordulatokra. A megismerés és a gyakorlat minden területének megvan a saját szövegtípusa, amelyet a tanulónak meg kell tanulni megérteni és alkalomadtán felhasználni más szövegek megalkotására” (1979: 6).

A bevezető gondolatmenete a köznyelvi és a szaknyelvi változatok összefüggéseivel folytatódik, majd Szépe rátér az anyanyelvi nevelés társadalmi szerepének felvázolására. Ma is érvényes és feltétel nélkül elfogadható állításai szerint: 1) a nyelvi képességfejlesztéssel áthidalható a társadalmi egyenlőtlenség (1973-ban írja ezt!), valamint 2) mindenkinek lehetővé kell tenni az „államnyelv magas szintű (köznyelvi, irodalmi nyelvi)” változatának elsajátítását, ugyanakkor a „megtanítás nem azt jelenti, hogy ki kell irtani azt a nyelvi változatot, amelyet a tanuló otthonából, utcájából, falujából vagy általában szűkebb környezetéből hozott” (1979: 8). Ez utóbbi sajnos nem valósult meg azóta sem maradéktalanul, egy-egy nyelvváltozat stigmatizációja még ma is okozhat beszélőjének iskolai kudarcokat, majd felnőttként társadalmi hátrányokat, habár Szépe tanár úr nemcsak elméletben, hanem tanári gyakorlatában is mindig a nyelvváltozatok tiszteletére, értékük felismerésére nevelte tanítványait.

A kötetben közölt stratégiai terv (1979: 15–35) a munkacsoport közös, a felkért szakértők gondolatait is integráló írás, így – az öt szerző munkássága alapján – csak sejteni lehet, hogy az alábbi gondolatokat az anyanyelvi kultúra fejlesztése érdekében széles körű tudományos összefogást szorgalmazó Szépe György fogalmazta meg: „az anyanyelv – bár elsősorban a nyelvtudomány vizsgálati területe – egyrészt az egész beszélő társadalom egyetemes ügye, másrészt számos egyéb tudományszaknak és a tudományszakok határán újabban kialakult tudományágnak (pszichológiai nyelvészet, szociolingvisztika) kutatási területévé vált. Ennélfogva az utóbbi időben igen megnőtt a nyelvre – és így az anyanyelvi képzésre – vonatkozó társadalmi és tudományos illetékesség köre. Ennek megfelelően egy tantervi elgondolás csak igen széles interdiszciplináris bázis alapján alkotható meg” (1979: 17–18).

A hetvenes évek azonban még nem a gyors változás évei voltak, a nyelvi kompetencia és a társadalmi egyenlőtlenség még nem volt mindennapos téma a pedagógiai, de szűkebben még az átlagos magyartanári körökben sem. Csak jóval később, a rendszerváltáshoz közeledve, a szociolingvisztika és a társadalmi kérdések iránti érdeklődés térhódításának köszönhetően jutott el a tudósok üzenete a szélesebb közvéleményhez, és jelent meg a kommunikatív kompetenciát középpontba állító tankönyvekben.

A nyelvpolitika és az anyanyelv

Szépe György neve itthon és külföldön talán a legszorosabban a nyelvpolitikával és a nyelvi jogokkal fonódik össze. Ő volt, aki meghonosította a diszciplínát mint egyetemi stúdiumot, és a téma iránt érdeklődő tanítványai számára megteremtette a legmagasabb szintű kutatás lehetőségét, ezzel egy időben pedig azon munkálkodott, hogy a magyarországi nyelvtudománnyal fenntartások nélkül elfogadtassa a nyelvpolitikai tárgyú doktori értekezéseket.

Nyelvpolitikai és nyelvi jogi írásaiban mindig az anyanyelv volt a kiindulási, illetve a viszonyítási pont. A *Magyar Nyelv* 1985. évi 3. számában *Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás* címmel megjelent tanulmánya ezzel a mondattal kezdődik: „Az *anyanyelv* az európai kultúra metaforája" (1985: 267). Mivel a nyelvpolitika mindig az éppen célkeresztbe állított nyelveket anya- vagy idegen nyelvként használókra vonatkozik, először azt tisztázza, mit is jelent az anyanyelv. Későbbi tanulmányaiban az „európai kultúra" gondolatot is kifejti, és történetileg vezeti végig, hogyan alakult ki a nyelvet középpontba állító identitás Európában, és milyen következményekkel járt az államnyelvnek tulajdonított szerep a nyelvek egyenlőtlenségének a létrejöttében. Ezúttal azonban nem a meghatározásokat kell kiemelni, hanem a csak fehér és fekete kategóriákban gondolkodókat meghökkentő, tipikus Szépe-féle kérdéseket: „mi a helyzet az árva gyermekek esetében, vagy azoknak az esetében, akik valamilyen oknál fogva nem az anyjuktól »tanulták« az első nyelvüket"; „Lehet valakinek két vagy több anyanyelve?" (1985: 267). Felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermeket senki sem szokta megkérdezni az anyanyelve felől, a népszámlálási kérdezőbiztosok is „bemondás" alapján, nem pedig valamilyen kitöltött teszt alapján sorolják ehhez vagy ahhoz a nyelvhez az adatközlőt.

A nyelvhasználat családon kívüli színterei közül vitathatatlanul elsődleges fontosságú az iskola. Szépe ezzel kapcsolatosan felveti a nyelvváltozatok ismeretének hiányosságaiból következő nyelvi hátrány problémáját, és azt mondja, hogy otthon nem az iskola által megkövetelt nyelvváltozatot használó gyermek számára „nagy megrázkódtatás" (1985: 269) az iskola, mert „a kisgyermekek egy része nyelvi okok miatt tud nehezen bekapcsolódni az iskolai munkába: nemcsak az olvasás és az írás megtanulásába, hanem a pedagógus és a gyermekek közt folyó szóbeli dialógusba és a szóbeli interakcióra alapuló tevékenységek jó részébe is" (1985: 269). A nyelvi hátrány okai között szól a Bernstein által is vizsgált, korlátozott kódot használókról, valamint a sztenderd és a nyelvjárási változatok eltérése okozta problémákról, majd eljut a más nyelvet beszélők, a nemzetállamokban élő nyelvi kisebbségek oktatásának mind a mai napig aktuális kérdéséhez. Megfogalmazása – különösen a tanulmány írása idején szokatlanul – nem óvatoskodó: „Szép lassan elértünk odáig, hogy »akié az állam, azé az iskola, azé a nyelv«: s minden gyermek hátrányos helyzetbe kerülhet, aki nem tartozik a többségi nyelvet beszélők közösségének művelt városlakó részéhez. Hogy is van ez? Hát az anyanyelv tényleg az Államé? Azt ugyanis többé-kevésbé az államok döntik el, hogy mindenki az anyanyelvén tanulhat-e az iskolában; továbbá azt, hogy az iskolában tanított nyelvek milyen változatát (stílusát, szintjét, nyelvjárását) fogadják el a tanítás alapjául; s még számos egyéb, az ezzel összefüggő kérdésben is az államok döntenek" (1985: 271). Később a nyelvelsajátítás sajátosságait is felvázolja, és kijelenti, hogy „lényeges hátrány – egyes esetekben behozhatatlan hátrány származik abból, hogyha a gyermek más nyelven kezdi tanulmányait, mint amely nyelven otthon beszél" (1985: 272), majd hozzáteszi, hogy az idegen nyelvek megtanulásához is „az anyanyelven át vezet a legegyenesebb út" (1985: 273). A következő gondolata pedig akár mottóként is használható lenne az anyanyelvről szóló írások elé: „Az anyanyelv fontossága tehát az iskolánál szélesebb körre terjed ki: ez a teljes emberi élet formája, s az anyanyelv eredményes használata a sikeres emberi élet egyik biztosítéka" (1985: 273).

Szépe György a későbbi évtizedekben számos hazai és nemzetközi fórumon foglalkozott a nyelv és a politika kapcsolatával – egyebek között tagja volt annak az UNESCO-bizottságnak (Batley et al. 1993), amelyik a 21. század várható nyelvpolitikáiról vázolt fel előzetes képet 1993-ban *Language Policies for the World of the Twenty-first Century* címmel. E dokumentum harmadik, egyben legterjedelmesebb fejezetében a szerzők az

anyanyelv és a hivatalos nyelvek szerteágazó kapcsolatait, a családi első nyelv fogalmát, a nyelv szociális beágyazottságát, az olvasási kompetencia problémáját (illiteráció) tárgyalják a fentebb említett többségi-kisebbségi viszonyok mentén, példaként nemcsak Európa, hanem az UNESCO érdekeltségi körébe tartozó más kontinensek országaira is kitekintve. Így alkalmuk nyílik a többség, az őshonos, korábban gyarmati helyzetben élt, vernakuláris nyelveket beszélő közösségek, valamint a bevándoroltak anyanyelvi és többségi nyelvi, oktatási kérdéseit is bemutatni. A következő fejezet viszont már az idegen nyelvek tanulásának helyzetét és a Föld nyelvi sokféleségéből következően a multilingvalizmus irányát vázolja fel, középpontba helyezve a korai nyelvtanulást és az oktatási tartalom ennek a célnak megfelelő átalakítását. Ez a dokumentum kéziratban maradt, emiatt nem vált széles körben ismertté, szemben az úgynevezett Barcelonai nyilatkozattal (1996), hivatalos nevén a Nyelvi jogok egyetemes nyilatkozatával, amelynek kidolgozásában, majd a magyar nyelvterületen való megismertetésében Szépe György is szerepet vállalt.

A nyelvpolitika és a kisebbségi anyanyelvi stratégia

Szépe György munkásságának kulcsfogalma volt az anyanyelv mint az ember legszemélyesebb tulajdona és mint az egész életét befolyásoló tényező. Ehhez társult az idegen nyelvek tudása – szintén mint kulcsfogalom és mint követelmény. A fentebb idézett és jóval a határon túli magyar kisebbségeknek a magyarországi politikai érdeklődés középpontjába kerülése előtt megfogalmazott gondolataiból nyilvánvaló, hogy nemcsak a nyelv egységében, hanem a nyelvközösség egészében is gondolkozott. Felismerte, hogy a határon túli magyar nyelvváltozatokkal a szülőföldjén tapasztalatokat szerzett, nyelveket – egyebek között az állam hivatalos nyelvét is – jól beszélő fiatal nemzedék tud hitelesen foglalkozni. Lehetőségei szerint minden segítséget megadott ehhez is, ösztöndíjakat, doktori képzéseket, vendégelőadói meghívásokat közvetített a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának alapító vezetőjeként. De ha hívták, bekapcsolódott a magyarországi és a határon túli nyelvészek közös munkájába is. 2000-ben tanítványával, Derényi Andrással együtt vitaindítót készített a *Magyar nyelvpolitika és a határon túli magyarok nyelvhasználata* címmel összehívott fórumra, majd Szarka László meghívására tanácsadója lett az MTA Kisebbségkutató Intézetének, és ebben a minőségében bevezetőt írt a *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában* című, 2003-ban megjelent kötet (szerkesztette: Nádor Orsolya és Szarka László) tanulmányai elé (2003: 7–12).

A Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok Hivatala által 2000-ben tervezett közös kutatás ugyan nem valósult meg, de a vitaindító kéziratából, amely Szépe György akkor már több évtizedre visszanyúló és nemzetközi színtéren is megszerzett tapasztalatait magában foglalta, érdemes idézni néhány gondolatot. A kutatás célja a dokumentum szerint „a magyar nyelvhasználatnak olyan világszínvonalú multidiszciplináris leírása, (a) amelyre építhetők hosszú távú magyar kormányzati tervek, (b) amely orientálja a határon kívül élő közösségeket, (c) amely tudományosan elfogadható a világ minden tudományos fórumán (beleértve a szomszédos országok tudományos köreit)" (2000: 1). Ennek érdekében fontosnak tartotta az egyes térségekben élő, különböző tudományterületeket képviselő kutatók mellett magyarországi és más országok, főként kétnyelvűségi, de néprajzi, kulturális antropológiai, szociológiai kutatásokkal foglalkozó szakembereinek bevonását is. Munkamódszerként a nemzetközi kutatócsapat munkájának összehangolására a rendszeres szemináriumokat, a közös gyűjtéseket és mindenekelőtt a résztvevők teljes egyenlőségét tartotta követendőnek, az eredmények publikálását pedig több nyelven javasolta, nemcsak magyarul és az érintett többségi országok nyelvén, hanem angolul, franciául, németül, olaszul, oroszul és spanyolul is. Ez a nagyszerű, de mindeddig kivitelezhetetlen terv Szépe György tudományos és tudományszervezői hagyatékának a része, a felelősség most már az itt maradt tanítványoké.

A másik, fentebb említett kötet előszavában először a múlttal való szembenézésre szólítja fel az olvasókat. A rendszerváltás előtt még csak óvatosan lehetett érinteni a Kárpát-medencei országok közötti feszültségeket, de 2003-ban már nem volt cenzúra, amely akadályozta volna annak kimondását, hogy a „sérelmeket fel kell

tárni tanulságként: de ami az egyik oldalon »sérelem«, az a másik oldalon »a dicső nemzet integritásának fenntartása«, »elvitatott, kivételezett küldetésünk betöltése«. […] Csak az ember egyetemes tisztelete a testvériség és szabadság fundamentumán, s csak a Föld egyetemes védelme lehet az a *filozófiai alap*, amelyben helyükre kerülhetnek a hosszú időn át megoldhatatlan konfliktusok" (2003: 8). Erre az alapra építi fel nagy ívű történeti áttekintéssel az emberi jogok legújabb nemzedékének, a nyelvi jogoknak a létrejöttét, azt, hogy milyen történelmi és etnikai felfogások következtében lett törvényszerű ezeknek a jogoknak a megfogalmazása is. Az előszó utolsó mondatai ma is üzenetértékűek, a kutatók és a politikusok közös felelősségére hívják fel a figyelmet, még ha nem is a szokásos módon, tézisszerűen fogalmazta meg őket a Tanár úr: „A világnak ezen a táján színesebbek a mozaikok, még mindig elevenek a múlt által ütött sebek (s főleg ezek helye sajog), de ez a csoport határozottan a demokratizálódás és a modernizálódás útját választotta. Azt hiszem, hogy a régió sajátosságai miatt lehetetlennek látszik mind a demokratizálódásnak, mind a modernizálódásnak a Nyugat-Európában kialakult folyamata és rendje, ha – ebben a régióban és a nagyobb térségben is – nem kerülnek egymással újfajta összhangba a szomszédos országok politikai különbözősége, a határon átnyúló nyelvi közösségek, valamint a legtöbb országban azonosítható nyelvi/etnikai kisebbségek kérdésköre az ennél is szélesebb emberjogi keretben. Hátha a kissé komplikált közép-európai helyzet megértésének lesz olyan hozadéka az egész kontinens – és azon átnyúló – világ számára, amely csak innen származhat. Hátha ezeknek a »szélekről jövőknek« a kérdései a »centrumban levők« számára is érdekes válaszokat eredményeznek…" (2003: 12).

A fenti néhány idézet, a hozzájuk fűzött gondolatok korántsem tükrözik Szépe György sokoldalúságát, de talán rávilágítanak arra, hogy egész életét, tanári és tudósi munkáját áthatotta az anyanyelv szeretete, a törekvés, hogy mélységeiben megismerje a működését, valamint a nyelv tisztelete és a nyelvvel való foglalkozás felelősségtudata – és ezt elvárta másoktól is. Most már ránk, a tanítványaira vár a feladat, hogy méltóak legyünk Szépe György örökségéhez. Nyugodjék békében.

Irodalom

Batley, Edward – Candelier, Michel – Hermann-Brennecke, Gisela – Szépe, György 1993. *Language Policies for the World of the Twenty-first Century.* Report for UNESCO. Kézirat.

Szépe György (szerk.) 1979. *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Szépe György 1985. Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Magyar Nyelv* 267–279.

Szépe György – Derényi András 2000. *Szépe György és Derényi András rövid vitaindítója (elsősorban a tervezhető alapkutatásokról) a „Magyar nyelvpolitika és a határon túli magyarok nyelvhasználata" című szakmai-politikai fórumon (Budapesten, 2000. október 4-én)*. Kézirat.

Szépe György 2003. Bevezető gondolatok a kelet-közép-európai nyelvi jogok vizsgálata elé. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 7–12.

Nádor, Orsolya: About György Szépe – from György Szépe – for György Szépe. Farewell

Az írás szerzőjéről

Nádor Orsolya
Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország
nador.orsolya[kukac]kre.hu
https://orcid.org/0000-0003-2697-1027